

В.Г.Меша

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І СЕЛЯНСТВО В УКРАЇНІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Відновлення української державності тісно пов'язане із відродженням духовності народу. Важливу роль при цьому покладається на духовенство – провідника православної традиції. Забуття духовних засад у радянські часи багато в чому було зумовлено не лише політикою більшовиків у культурній царині, але й складним і неоднозначним співжиттям духовенства й селянства – найбільшої верстви дореволюційної України. Визначити причини революційних процесів в Україні початку ХХ ст., подальшого ставлення держави і народу до церкви й духовенства має допомогти ґрунтовне вивчення теми взаємовідносин православної церкви і селянства в Україні останньої чверті ХІХ століття. Таким чином, тема пропонованої статті є досить актуальною на сьогодні.

Проблемі історії церкви загалом й взаємовідносин духовенства та селянства зокрема присвячувалося багато праць дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. Такий інтерес був зумовлений, насамперед, важливою роллю, яка належала православію у внутрішній політиці Російської імперії. Широко ця проблематика висвітлювалася також у тогочасній періодичній пресі, зокрема у виданнях "Киевские епархиальные ведомости", "Церковно-общественный вестник" та інших.

У радянській історіографії історія церкви не отримала належного і, головне, об'єктивного висвітлення. Серед сучасних вітчизняних історичних праць із даної проблематики варто відзначити, насамперед, ґрунтовну працю О.П. Крижанівського, присвячену ролі церкви у соціально-економічному розвитку Правобережної України.

Отже, у вітчизняній та зарубіжній історіографії тема, що досліджується, є недостатньо висвітленою. Автор статті ставить за мету розкрити питання економічних відносин духовенства й селянства, дослідити роль, яку відігравала церква у період наростання суспільно-політичної кризи кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У низці гострих соціальних проблем особливу увагу духовенства привертало становище селянства. Ця найчисельніша суспільна верства втілювала в собі образ народу і була разом з духовенством головним носієм православної традиції. До того ж, селянство зберігало ті основи суспільної моралі та трудової етики, які в другій половині ХІХ ст. залишались базовими в системі православних цінностей. У зв'язку зі специфікою соціальної інфраструктури основна маса духовенства працювала в середовищі селянства і значною мірою залежала саме від нього – від його матеріальної та соціально-психологічної підтримки. Збереження традицій селянської правди з її зверненістю до принципів справедливості, чесної праці, совісті дозволяли духовенству бачити смисл свого суспільного служіння.

Значний вплив на суспільну ситуацію в Україні мали взаємовідносини між селянством та парафіяльним духовенством в економічній площині. Визначальну роль у цій сфері відігравав фактор поземельних відносин та зобов'язань селянства щодо

церкви та духовенства. На Правобережній Україні, на відміну від Лівобережжя*, тривалий час існували різного роду повинності селян щодо духовенства. Це було зумовлено особливою увагою влади до матеріального становища пастирів, що перебувають у стані постійної конкуренції з католицькими ксьондзами в західних губерніях імперії.

Упродовж ХІХ ст. економічна взаємозалежність селян і духовенства зазнавала якісних змін. Період від 1842 р. до 1868 р. характеризувався тим, що, згідно з "Положенням про забезпечення православного сільського духовенства..." (20 липня 1842 р.), селяни Правобережжя мусили безкоштовно обробляти десятинний наділ священика, а за додаткову плату – й решту церковної землі. Крім цього, вони виконували "будівельну" повинність, тобто зводили для священнослужителів житло та господарські будівлі [1; Т.17, №15872; Т.18, №17133]. Обтяжливість для селян трудової земельної повинності була тим очевиднішою, що обробляли церковні наділи доводилося у вільні дні, а не в залік панщини. "Положення" 1842 р. значно загострило відносини між селянством та духовенством, що знаходило прояв у поширеній практиці відмови від виконання повинності, випадках підпалів священницьких садиб тощо [2, 107-108].

Період від 1868 р. до кінця століття характеризувався зміною характеру цих відносин у зв'язку зі скасуванням (1868 р.) чинності "Положення" 1842 року. Селян було звільнено від трудової повинності на церковних землях. В 1870-1890-і рр.** випадки фізичних розправ над священиками (у т.ч. побиття, підпали маєтків священиків, які мали місце у 1850-ті рр.), набувають одиничного характеру.

Однак складне матеріальне становище селянства створювало умови для подальшого зростання соціальної напруги на селі. Із загостренням проблеми земельного голоду в Україні, наявність при парафіяльних церквах 30-десятинного наділу нерідко сприймалась як ознака особливих привілеїв духовенства.

Малоземельними виявились традиційні землеробські губернії України. Так, Полтавщина на початок 1880-х рр. стояла на першому місці серед малоземельних губерній імперії. В результаті викупних операцій на одну душу тут припадало в середньому 1,9 десятини землі, тоді як в імперії загалом цей показник складав 3,5 десятини [3, 20]. Наприкінці століття кількість безземельних селянських господарств на Полтавщині складала 3%, господарства з наділом менше однієї десятини на родину – 15%, від однієї до трьох десятин – 34%, від трьох до шести – 25%, від шести до дев'яти – 11% та більше дев'яти десятин мали 12% господарств. Ця статистика засвідчує, що більше половини селян Полтавської губернії мали наділи до трьох десятин, при тому, що

* 3 квітня 1801 р. вийшов царський указ про скасування обов'язку селян у великоруських губерніях та на Лівобережжі обробляти церковні наділи і водночас про збільшення удвічі плати за виконання треб [2, 100].

** На початку 1850-х рр. в селі Дружня Київського повіту селяни тричі палили садибу свого батюшки і він, зрештою, мусив залишити село. У волинському містечку Межириччя, як повідомляли чиновники ровенського земського суду в 1857 р., група селян, довідавшись, що священик має намір скаржитись на них поміщику і примусити вийти на церковний лан, завдала йому жорстоких побиттів [2, 108].

достатнім для самозабезпечення і сплати податків вважалася ділянка площею в п'ять десятин [4, 21].

Реагуючи на зростаючу популярність суспільно небезпечних ідей переділу землі, духовенство висловлювало стурбованість радикалізацією селянських настроїв, їхньою готовністю до порушення чинного земельного законодавства. Усвідомлення нової соціальної небезпеки спонукало духовенство в Україні до обговорення можливих шляхів виходу селянства з нужденного становища. Не обмежуючись пропагандою законопослухання, пастирі виступили з гаслами селянської кооперації, у тому числі об'єднання матеріальних ресурсів задля успішної конкуренції з "куркулем". Симпатії духовенства залишалися на боці саме трудового селянства, незважаючи на те, що дедалі частіше воно піддавалося впливу революційної народницької пропаганди [5, 15-16].

На початковому етапі активізації антиурядових рухів, коли революційні народники розвивали практику ходіння в народ, духовенство реагувало на поширення крамоли та бунтарських настроїв у традиційний спосіб – через проповідництво та здійснення миротворницької місії. Так, навесні 1875 р. під час селянських заворушень у Чигиринському повіті Київської губернії благочинний Липовської волості, м. Крилова Іоанн Кемеровський вгамовував натовп селян, який зібрався у волосному місті, виявляючи непокору, зокрема, відмовляючись сплачувати податки й вимагаючи справедливого наділу землею. Загрозливість становища посилювалась у зв'язку з наростанням бунтарських настроїв у сусідніх селах. Завдяки моральному авторитету о. Іоанну вдалося переконати селян у необхідності дотримуватись закону та виконувати волю владних установ. Значною мірою завдяки зусиллям духовенства під проводом благочинного Іоанна Липовська волость не взяла участі у відкритих виступах проти влади, натомість у сусідніх Шабельницькій та Чаплянській волостях для заспокоєння селян було використано надіслані з Києва війська. Зважаючи на внесок пастиря у справу умиротворення селян, київський губернатор подав клопотання до генерал-губернатора краю щодо нагородження о. Іоанна Немеровського орденом св. Володимира IV ступеня [6, 1-3].

Із загостренням політичної та соціальної ситуації з початку 1880-х рр. духовенство намагалося використовувати не тільки пропагандистські засоби впливу, але й супроводжувати їх діями організаційного характеру. Наприклад, священно-церковнослужителі Орхівського благочинія Таврійської єпархії влітку 1881 р. об'єдналися в товариство прихильників релігійно-морального та зовнішнього благоустрою народу. У своїй діяльності пастирі прагнули поєднувати заходи релігійного й господарсько-просвітницького характеру, тобто організовуючи "економічний всеобуч", вони прагнули утримати нагляд за умонастроями парафіян і попередити смуту.

Згідно з проектом статуту нового товариства, всі його члени-братчики "обмінювались" інформацією про стан парафій, проблеми селян-односельців. В разі потреби члени товариства могли скликати збори для обговорення заходів протидії революційній пропаганді. Очевидно, що ідея ознайомлення священнослужителів із "внутрішнім та зовнішнім побутом народу" означала спробу встановлення в

благочинії тотального нагляду за парафіянами [7, 1-2].

За умов активізації революційної пропаганди наприкінці 1870 – початку 1880-х рр. священнослужителі часом добровільно йшли на співробітництво з поліцією в справі виявлення політичної крамоли. Зокрема, священник с. Блістова Кролевецького повіту Чернігівської губернії в березні 1880 р. надав поліцейському урядникові інформацію про знайомих йому підозрілих осіб і запропонував свою допомогу у виявленні пропагандистів-соціалістів, сподіваючись використати свої знайомства в студентському середовищі Петербурзької медико-хірургічної академії [8, 1-1 зв.].

Загальне ускладнення політичної та соціальної ситуації мало в Україні й іншу специфіку. Внаслідок компактного проживання єврейського населення в губерніях, особливо Правобережжя, соціально-економічна ситуація набувала тут особливої гостроти. За інформацією парафіяльного духовенства, не стільки релігійні й національні відмінності, як саме соціальний антагонізм лежав в основі характерної для останніх десятиріч XIX ст. ворожості у ставленні частини селян та інших трудових верств населення до євреїв. Поширена практика визиску селян на орендованих євреями землях, встановлення високих шинкарських цін формували, за переконанням православного духовенства, неблагодатний ґрунт потенційних соціальних конфліктів. При цьому вони штучно набували релігійного та національного забарвлення [9, 13-14].

На етапі активізації антиєврейського руху в Україні (початок 1880-х рр.), коли чорносотенні організації ще не були створені, повстанські акції відбувалися здебільшого стихійно. За інформацією "Київських єпархіальних відомостей", так звані єврейські погроми мали свою специфіку. Наприклад, селяни чи міські жителі зазвичай не грабували, а саме знищували майно євреїв (відзначалися випадки навіть нищення пачок кредитних білетів, якщо такі знаходилися). Грабували ж ті, що йшли за руйнівниками – представники соціальних низів, "пролетаризовані" мешканці сіл та містечок. Селяни, учасники таких погромів, не застосовували щодо євреїв і фізичної сили, якщо не зустрічали опору. Не користуючись єврейським майном, вони не вбачали нічого протизаконного в своїх діях, як зазначали "Київські єпархіальні відомості". Знищуючи "єврейську силу", тобто їхнє майно, селяни сприймали це як своєрідний акт правосуддя і встановлення справедливості [10, 12-15].

Наголошуючи на певному соціальному дисбалансі у відносинах "руського населення" та євреїв, духовенство виступало проти насилля і самочинного суду у вирішенні гострих проблем, сподіваючись, скоріше, на сприяння офіційної влади у справі захисту соціальних та економічних інтересів православного населення. Реагуючи на загострення єврейської проблеми, влада вдалася й до адміністративних заходів. Згідно з затвердженим 14 серпня 1881 р. Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою, губернатори усіх трьох правобережних губерній України отримали право адміністративної висилки євреїв, які займалися здирицтвом та експлуатацією селян. Так, за 1884 р. у трьох губерніях Південно-

Західного краю було порушено 11 справ адміністративного впровадження щодо неблагонадійної діяльності жителів єврейської національності [11, 30, 31; 12, 6-7; 13, 4-7].

Влада й духовенство намагалися зупинити деструктивні явища у відносинах між православним та єврейським населенням в Україні, наголошуючи на незаконності та шкідливості самочинних виступів та розправ. Київський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Олександр Дрентельн у травні 1881 р. звернувся до парафіяльного духовенства зі спеціальним зверненням і закликом проведення активної роз'яснювальної роботи й утримання народу від організації безпорядків та насильств над євреями [14; с.7-8]. Загалом, завдяки активній позиції парафіяльного духовенства різних регіонів України, в 1881 р. вдалося збити наростаючу хвилю єврейських погромів.

Духovenство відзначилося не лише проповіддю ідеї мирного співіснування різних соціальних, релігійних та національних груп, але й безпосередньою участю в умиротворенні бунтівних мас. Зокрема, в південній Україні, де погроми розпочалися у м. Олександрівську, а потім прокотилися Катеринославщиною та північчю Таврійської губернії, духовенство активно виступило на захист суспільного спокою та майнових прав єврейського населення. Таврійський губернатор дякував єпархіальному преосвященному Гурію за труди священників, які допомагали в приборканні бунтівних селян. Єврейські товариства містечка Василівки та с. Рубанівки Мелітопольського повіту звернулися до архієпископа Гурія зі словами подяки місцевим священникам Хорошилову, Станіславському та Березову, які втримали натовп від насилля та нищення їхнього майна. В цій же справі відзначилися благочинний Володимир Баженов, священники Лосієвський, Курдяєв, Гукович Оріховського повіту Таврійської губернії, священники Дмитрій Татарчевський, Василій Гончаров, Порфирій Постриганьов Олександрівського та Маріупольського повітів, а також священнослужителі Ніжинського та Остерського повітів Чернігівської губернії [15, 5; 16, 6; 17, 2-3].

Поряд з прикладами персональної активності представників духовенства на соціально-політичному ґрунті (з початку 1880-х рр.) спостерігалась загальна громадянська активізація духовенства. На це вплинуло щонайменше два фактори – зміцнення революційного руху та сформоване за роки ліберальних реформ переконання, принаймні у частини духовного стану, щодо необхідності розширення суспільної місії духовенства.

Своєрідну роль емоційного каталізатора відіграла трагічна загибель імператора від рук російських революціонерів. Психологічний вплив цієї події на сучасників важко переоцінити. Більшість населення не лише в російських губерніях, але й в Україні сприйняло це як реальну загрозу суспільному ладу і мирному розвитку держави. Намагаючись заспокоїти паству, духовенство закликало єднатися не так навколо престолу, як навколо матері Церкви [18, 3-4], що засвідчувало певну розгубленість і відчуття відносності земної влади. Заупокійні літургії та панахиди в церквах України розпочали служити ще 2 березня. В Києво-Софіївському соборі та Братському монастирі відбулися архієрейські служіння. За

інформацією Київських єпархіальних відомостей, народ повсюдно заповнював храми та ревно молився за "благодійника народу" та "страждальця за народ". В Братському монастирі промова преосвященного Михаїла перед панахидою злилася з плачем проповідника та мирян [19, 3].

Вірнопідданські настрої демонстрували українські селяни, які брали участь у загальних заходах з ушанування пам'яті загиблого імператора. До дня тезоіменитства Олександра II, в серпні 1881 р., працівники Соловйовської економії баронеси А. Корф (Радомишльський повіт Київської губернії) за власним почином зібрали кошти на панахиду та спеціальні роздачі бідним на поминання. Промови освіченого селянина-самоучки І. Савченкова, проголошені на зібранні прихожан після обідні та панахиди, знайшли живий відгук в односельців. За сприяння духовенства, ці промови були опубліковані спочатку в єпархіальних відомостях, а пізніше – окремим виданням у вигляді невеликої брошури. Зібрані кошти за продаж брошур І. Савченков вирішив передати на пам'ятник Олександру II в Московському Кремлі [20, 4].

Отже, саме селянська верства, будучи основним носієм православної віри й наймасовішим учасником усіх соціальних процесів, стала й основним об'єктом опікування з боку православного кліру. Ця взаємодія селянства і духовенства виявилась надзвичайно сусперечливою як за її формою, так і за наслідками. Пастирі виявились причетними як до охоронницької й миротворчої діяльності в середовищі землеробів, так і до його прямої підтримки в соціальних конфліктах.

1. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 2-е): В 55 т. – СПб., 1830-1884. – Т.17. – №15.872; Т.18. – Отд.1. – №17.133.
2. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I пол. XIX ст. – К., 1991.
3. Переселение крестьян из Полтавской губернии // Земский обзор. – 1883. – №2. – С.20.
4. Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.). Автореферат... доктора истор. наук. – К., 1989.
5. Грацианский И. Пастырский голос к прихожанам против толков о переделе земли. – С.15-16.
6. ЦДАУ, м. Київ. – Ф.442. – Оп.834. – Спр.210.
7. Два общества // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №141.
8. ЦДАУ, м. Київ. – Ф. П91. – Оп. 5. – Спр.2.
9. Отзыв "Руси" об антиеврейском движении // Киевские епархиальные известия. – 1881. – С.13-14.
10. Отзыв "Руси" об антиеврейском движении // Киевские епархиальные известия. – 1881. – С.12-15.
11. ЦДАУ, м. Київ. – Ф.442. – Оп.831. – Спр.323.
12. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (Высочайше утвержденное 14 августа 1881 г.) // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №109.
13. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (Высочайше утвержденное 14 августа 1881 г.) // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №110.
14. Призыв г. главного Начальника края, обращенный к приходскому, особенно сельскому духовенству // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №18.
15. Деятельность духовенства во время еврейского погрома // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №91
16. Еврейские беспорядки в Нежине // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №92.

17. Из Черниговской губернии // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №75.
 18. Речь перед панихидою в девятый день кончины в Бозе почившего Государя Императора (произнесена 9 марта в церкви при Коллегии Павла Галагана протоиереем П. Экземплярским) // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №11.
 19. Панихиды по Бозе почившем Государе Императоре // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 9.
 20. Поминки царя освободителя крестьянами в с. Соловьевке Радомысльского уезда Киевской губернии, в день 30 августа 1881 г. – К., 1881.

І.М.Романюк, Л.М.Романець

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ УКРАЇНИ ВЧИТЕЛЯМИ В КІНЦІ 1950-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ

Потреба в педагогічних кадрах в школах республіки була постійною. Для села це було особливо актуально, незважаючи на те, що робота по забезпеченню села вчителями не припинялась ніколи. Важливо позбутися помилок, притаманних досліджуваному періоду, а з іншого боку, – слід зберегти все позитивне, надбане багатьма поколіннями учительських кадрів.

Актуальність досліджуваної теми посилюється тим, що в історичній науці ще існують упереджені оцінки багатьох аспектів загальноосвітньої школи повенного періоду. Це стосується і забезпечення сільської школи вчителями в умовах командно-адміністративної системи.

Метою статті є висвітлення напрямків забезпечення загальноосвітньої сільської школи вчителями, показати їх залежність від тогочасного суспільно-політичного життя. Об'єктом дослідження є сільська школа, предметом – її кадрове забезпечення.

Стан освіти, кадрова політика впродовж минулих років привертала увагу багатьох фахівців. Останні роки відзначалися появою ряду праць, що за проблемно-змістовним навантаженням є близькими до досліджуваної нами теми. Вагомим внеском у висвітлення аспектів історії освіти є дослідження В.Барана і В.Даниленка [1], С.Сворака [2], Ю.Войцехівського [3] та інших. Заслужують на увагу праці І.Романюка [4], Л.Романець [5], дисертаційне дослідження Н.Красножон [6].

Основою статті стали матеріали насамперед Центральних архівів України, збірники статистичних матеріалів, які допомагають висвітлити політику держави у сфері забезпечення вчительськими кадрами сільських шкіл у кінці 50-х – початку 60-х рр. минулого століття.

Завдання, шляхи і принципи реорганізації системи освіти визначав закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР", прийнятий 24 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР, який встановлював нову структуру загальноосвітньої школи і вносив зміни у зміст навчально-виховного процесу. В Україні відповідний закон було прийнято у квітні 1953 р. Новий закон вводив обов'язкову загальну восьмирічну (замість семирічної) освіту. Десятирічні школи перетворювались на одинадцятирічні середні загальноосвітні школи.

Перехід до загальної восьмирічної освіти й розширення масштабів середньої освіти вимагало значного збільшення учителів та вихователів. Але система кадрової підготовки для школи не була перебудована на масовий випуск спеціалістів педагогічними навчальними закладами та університетами. У результаті на початку 60-х рр. збільшився дефіцит учителів. Жодних додаткових державних заходів для вирішення нагальних проблем з підготовки педагогічних кадрів не було прийнято, а та система підготовки, що існувала, не відповідала вимогам часу, зокрема, зростаючими плановими завданнями по збільшенню випуску студентів педвузів.

Не вистачало педагогічних закладів, бракувало гуртожитків для учнів і студентів. Педвузи й училища республіки не забезпечували в повному обсязі потребу спеціалістів на селі, що стало причиною великої нестачі кваліфікованих педагогів. Загалом протягом усього післявоєнного періоду і у 50-ті – 60-ті рр. школа відчувала гострий дефіцит кадрів. Ще в 1949-1950 н. р. обласні відділи освіти звертались до Міністерства освіти з проханням направити до шкіл 17320 вчителів, а вузи випустили лише 8912 спеціалістів, що складало 51% від потреби. Слід зазначити, що в цьому навчальному році не було випуску педагогічних училищ, які переходили на чотирирічне навчання [7,4].

Уже в кінці 50-х – на початку 60-х рр. система освіти опинилась перед фактом: уведення обов'язкової восьмирічної, а потім середньої освіти здійснювалось при гострому дефіциті спеціалістів, а бувало і при їх повній відсутності. У 1962 р. в УРСР працювало лише 33 педінститути, де на стаціонарі навчалось 31,7 тис. студентів, а на заочних і вечірніх відділеннях відповідно 56,8 тис. і 2,3 тис. [8,13].

Школа швидко почала поповнюватись за рахунок тимчасових, а іноді й випадкових у педагогіці людей, що поглиблювало її проблеми. Швидко падав соціальний статус вчителя. Сільські школи України відчували гострий дефіцит учительських кадрів, однак у педагогічних навчальних закладах дуже мало було вихідців із села. Це було однією із причин нестабільності кадрів сільських вчителів. Зменшення кількості сільської молоді в навчальних закладах педагогічного профілю було пов'язано з низьким престижем професії вчителя, слабкою орієнтацією на педагогічні спеціальності й невисоким рівнем загальноосвітньої підготовки багатьох сільських абітурієнтів, розширенню прийому сільської молоді в педагогічні навчальні заклади перешкоджав також незадовільний стан гуртожитків.

Стабільність педагогічних кадрів залежала ще від наявності упорядкованого житла, однак план житлового будівництва щорічно не виконувався. У Сумській області із 101 запланованих до здачі будинків для сільських педагогів було побудовано лише 21. За 3 роки (1953 – 1956 рр.) область мала здати 306 будинків для вчителів, а було введено в дію лише 70-75 приміщень. Керівники навіть точно не могли відповісти, скільки житла збудовано. Також під житло вчителів прилаштували близько 20 будинків стандартного типу [9,6].

Відсутність житла, неповна завантаженість навчальними годинами (а це позначалось і на заробітній платі), обмеженість кола спілкування, що впливало на створення сім'ї, бо більшість приїжджих на село спеціалістів були молодими вчительками,